

מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל

אגרת לוועד המושבה 'נחלת יעקב' בעניין זריעת שעורה ושיבולת שועל עם בקיה

הקדמה

את האיגרת הזו קיבלנו באדיבות הוצאת 'מאבני המקום', קריית הישיבה בית אל, והיא עומדת להתפרסם על ידם בספר 'אגרות הראיה ה'תרפ"ו' בשיתוף בית הרב ושיבת הר ברכה. היא פורסמה בעבר ב'אוצרות הראי"ה' מהדו"ב א עמ' 433.

כתב את ההערות וציוני המקורות: הרב אהוד אחיטוב.

'נחלת יעקב' הייתה התיישבות חרדית בעמק זבולון שעלתה על הקרקע עשרה חודשים קודם לכן, בהנהגת האדמו"ר מיבלונה רבי יחזקאל טאוב (ה'תרנ"ב - ה'תשמ"ו), ופורקה כעבור שנתיים בשל קושי קיומה החומרי. היא הוקמה בשנית והתאחדה עם המושבה 'עבודת ישראל' החסידית, ויחד היו שני הגרעינים ליישוב כפר חסידים. מרן הרב זצ"ל ביקר במושבה במהלך מסע רבנים בשנת ה'תרפ"ז.

האיגרת

ב"ה ד' שבט תרפ"ו

לוועד המושבה נחלת יעקב ת"ו

שלו' וברכה

זה מכבר נשאלתי ע"ד הזריעה של שעורה, ושבולת שועל עם הבקיא.¹ והנה שעורה ושבולת שועל מין אחד הוא ואינם כלאים זה בזה כמפורש במשנה כלאים רפ"א וא"צ שאלה.²

אבל הבקיא היא מין קטניות והיא כלאים עם שני המינים הנ"ל, ולזרוע אותה במפולת יד

1. בקי (Vicia) היא קטנית, כגון בקית הגינה - פול - ראה איגרת מרן הרב מכ' בכסלו ה'תרפ"א, שכתב אף שם על איסור זריעת שיבולת שועל עם הפול, סי' רלד ב'אגרות הראי"ה' ה'תרפ"א, ירושלים ה'תשע"ח.

2. עפ"י מס' כלאים פ"א מ"א: 'השעורים ושבולת שועל... אינם כלאים זה בזה'.

אין שום דרך היתר עמם, רק אפשר ע"י הרחקה.³ ולפי מה שנודע לי מהבקיאים, אם מרחיקים עשרים סנטי', הבקיא מהש"ש [מהשיבולת שועל], או השעורה, יוצא התועלת.⁴ אמנם אין שיעור זה מספיק, כי קטניות צריכה להתרחק מהתבואה לפחות⁵ ששה טפחים שהיא אמה שלמה.⁶ על כן, אפשר לעשות

3. עפ"י רמב"ם הל' כלאים פ"ג ה"ז: 'כמה מרחיקין בין שני מיני זרעים שהן כלאים זה עם זה? כדי שיהיו נראים מובדלים זה מזה, אבל אם נראין שנזרעו בערבוביא - הרי זה אסור'.
4. כלומר, אם יזרעו אותם בהרחקה גדולה מ-20 ס"מ, כבר לא תהיה תועלת חקלאית בזריעה משולבת של כל המינים הללו בשדה אחד. על אודות התועלת החקלאית שיש בגידול המשולב של בקיה עם שיבולת שועל, ראה ערך 'שיבולת שועל', בפרק 'זריעת שיבולת שועל ובקיה ביחד', באנציקלופדיה הלכתית חקלאית, בעריכת הרב דוד אייגנר, מכון התורה והארץ. תמצית הדברים היא שצמח הבקיה הוא אחד מסוגי הצמחים הסובלים מתופעה בוטנית הנקראת 'רביצה', שבה הצמח משתרע ואינו צומח כלפי מעלה, וכתוצאה מכך גדלים הסיכויים של הצמח להידבק במחלות. כמו כן הדבר גורם לאובדן של חלק מהיבול, בשל הקושי לאסוף אותו. עם הקמת המושבות הראשונות לפני כמאה וארבעים שנה התמודדו עם בעיה זו, באמצעות זריעת שיבולת שועל יחד עם הבקיה, כשבאופן זה הבקיה 'מטפסת' על שיבולת השועל וכך אינה נשארת 'רבוצה' על הקרקע. מובן שזריעה כזאת לדעת רוב הראשונים היא איסור תורה גמור של זריעת כלאיים. חשוב לציין ששאלה דומה נשאלה גם בשנת **תרע"ג** על ידי רב המושבה עקרון, והיא הופנתה אל מרן הרב זצ"ל בשו"ת משפט כהן, ס' כו. שם מרן הרב זצ"ל התיר להם בשעת דחק גדולה להקנות את הזרעים לנוכרי, שגם הוא יבצע את זריעת הכלאיים. ואף שאח"כ התבואה תחזור לבעלות ישראל, זה כבר נחשב קיום שלא על ידי מעשה, וניתן להתיר זאת בתבואה בספק ספקא של כלאיים, כי יש מהפוסקים הסוברים שאין כלאיים במאכל בהמה, ולזה מצורפת דעת הסוברים שאיסור כלאיים בזמן הזה הוא מדרבנן. אולם בתשובה זו שלפנינו, שנכתבה בשנת **תרפ"ו**, שלוש עשרה שנה מאוחר יותר, מרן הרב זצ"ל נוקט בדרך מרווחת יותר, ואותה הוא מתיר גם שלא בשעת דחק גדולה. גם מו"ר הרב שאול ישראלי זצ"ל, תלמידו המובהק של מרן הרב זצ"ל, נדרש לסוגיה זו בשנת **תרצ"ט**, בראשית כהונתו כרבו של כפר הרא"ה, ותשובתו נדפסה בקובץ לזכרו של הרב גדליה אונא זצ"ל, קיבוץ רודגס שנת ת"ש עמ' 55-60. מסקנתו הייתה שניתן יהיה לזרוע שורה של בקיה ושורה של שיבולת שועל בשדה משותף לשני אנשים, באופן כזה שייקבע שהשיבולת שועל היא בחלקו של אחד, והבקיה תהיה בחלקו של השני. לדעתו גם במקרה כזה, נאמרה ההלכה שאין איסור כלאיים בין שדה של אחד לשדה של אחר, ולכן גם אין כלל איסור של קיום כלאיים, כיוון שהזריעה לא נעשתה באיסור. והסכים איתו הרב הראשי לארץ ישראל הגרא"ה הרצוג זצ"ל, בתשובתו אליו שנדפסה בספר ארץ חמדה ח"ב מהדורה ראשונה כפר הרא"ה תש"ז עמ' טו-שטז. לעומת זאת הגרי"מ חרל"פ זצ"ל חלק על ההיתר בתשובתו, שנדפסה אף היא בקובץ לזכרו של הרב גדליה אונא שם עמ' 60; ועי' על כך עוד בדברי הגר"ש ישראלי זצ"ל, בספרו ארץ חמדה, ח"ב כלאים מהדורה ראשונה, כפר הרא"ה תשי"ז, ס' יב, עמ' שז-שטז. כפי הנראה אף הוא רצה לשנות חלק מהדברים, כפי שנכתב בהקדמה במהדורה השנייה של ארץ חמדה ח"ב כלאים בשנת תשנ"ט, שיצאה לאור ע"י המשפחה לאחר פטירתו, ולכן התשובה הנ"ל לא נדפסה במהדורה זו. חשוב לציין שכפי שנכתב באנציקלופדיה ההלכתית חקלאית, שם, שאלה זו כמעט ואינה מעשית כיום, כיוון שכבר אין צורך לגדל את הבקיה סמוך לשיבולת שועל, משום שהצליחו לפתח זנים של בקיה שיכולים לגדול זקופים בכוחות עצמם.
5. כדין הרחקה בין שורת ירק לשורת תבואה שצריך להרחיק שישה טפחים, שהרחקתה כמו הרחקת שורת ירק שזרעו בסמוך לשדה תבואה כפי שנפסק ברמב"ם, הל' כלאים פ"ג ה"ג: 'היתה שדהו זרועה תבואה ורצה לזרוע בתוכה שורה של ירק... מרחיק ביניהן ששה טפחים...'; וכך נפסק בהלכות הארץ, הוצאת מכון התורה והארץ, עמ' 172-173 סעי' 3-4 ובהע' שם. חשוב לציין שתשובה זו יש בה מן החידוש שמו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל כיוון לדעת רבו מרן הרב זצ"ל בנידון כלאיים עם קטניות, שהרי מעמדן של הקטניות בידי הרחקות כלאיים לא נתפרש בדברי חז"ל. ובעקבות זאת כתב הגרא"י קרליץ זצ"ל בספרו חזון איש, כלאים סי' ו ס"ק ב, ושם סי' ח ס"ק ב, שכללי ההרחקה של הקטניות

הרחקה בראש כל שורה ששה טפחים רוחב, ועשר אמות ומחצה⁷ באורך,⁸ ואח"כ יכולים להמשיך את השורות באלכסון,⁹ לקרבם זה אצל זה שיהיו מרוחקים קצת,¹⁰ רק שלא

- דומים לכללי ההרחקה של מיני תבואה. לעומת זאת דעת מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל בספרו ארץ חמדה, ח"ב עמ' פה, ושם עמ' קמד-קמט, שכללי ההרחקה של הקטניות הם כמו של מיני הירקות, שהמרחקים ביניהם קטנים יותר. והנה בתשובה זאת דן מרן הרב זצ"ל בזריעת שורות של קטניות (בקיה) בסמוך לשורות תבואה (שיבולת שועל ושעורה), שזרועות לסירוגין. והרי לדעת מי שסובר שדין הקטניות היה כדין התבואה, היה צריך להרחיק ביניהן מרווח של שתי אמות שאחר כך ילכו ויצטמצמו, כפי שלמדו כל המפרשים בדעת הרמב"ם, הל' כלאים פ"ד ה"ו שפסק: 'הרוצה לזרוע שדהו משר משר מכל מין ומין מרחיק בין כל משר ומשר שתי אמות על שתי אמות ומיצר והולך עד שלא ישאר ביניהן בסוף המשר אלא כל שהוא...'; כמבואר בחוקות הארץ, הוצאת מכון התורה והארץ, פ"ד ה"ו אות א סעי' 4. ואם דין הקטניות היה כדין התבואה, היה צריך להרחיק במקרה זה במרווח של 96 ס"מ על 96 ס"מ, וכפי שנפסק בספר הלכות הארץ, עמ' 172 סעי' ו, לגבי הרחקה בין שתי שורות (מישרים) של תבואה. ואם למרות זאת פסק מרן הרב זצ"ל בתשובה זו שדי בהרחקה קטנה יותר, דהיינו לעשות רווח של שישה טפחים באורך עשר אמות וחומש שאח"כ ילך ויצטמצם, מוכח שסבר כדעת תלמידו מו"ר הגר"ש ישראלי זצ"ל שדין הקטניות כדין הירק, שמתחילים בהרחקה של אמה בת שישה טפחים. ואולם יש לציין שמרן הרב זצ"ל דקדק בלשונו וכתב 'לפחות ששה טפחים', כי ייתכן שבכוונתו לומר שאף אם יש מקום לדון בשאלת מעמדן של הקטניות לעניין כלאיים, בסופו של דבר הוא מכריע להלכה להקל. משום שאפילו בתבואה כאשר נעשתה הרחקה של שישה טפחים, בכל מצב - זה יוצא מגדר איסור תורה. הדיון הוא אם כן בהרחקות שמדובר, זאת עפ"י דברי הרמב"ם, הל' כלאים פ"ג ה"ט: 'ואינו לוקה עד שיהיו קרובים בתוך ששה טפחים'. לכן כשיש ספק אם צריך להרחיק יותר, זוהי מחלוקת באיסור דרבנן שהרב זצ"ל הכריע בה לקולא.
6. כפי שמודדים את האמה בהרחקות כלאיים באמה בת שישה טפחים שוחקות, כלשון הגמ' עירובין ג ע"ב: 'אמת כלאים באמת בת ששה טפחים'; רמב"ם הל' כלאים פ"ח ה"ב: 'כל ההרחקות והשיעורין האמורין בכלאים, באמה בת ששה טפחים שוחקות. ולא יצמצם במידות הכלאים, שאין מצמצמים אלא להחמיר'; וכן פסק השלחן ערוך, הל' כלאי זרעים יו"ד סי' רצו סעי' סח.
7. המילה 'ומחצה' מקורה בתוספתא כלאים מהדורת ליברמן פ"ב ה"ג; ויש בכך חומרא מהשיעור המקורי שאסרו חכמים. זאת לעומת מקומות אחרים בדברי חז"ל שבהם מוכח שדי באורך של עשר אמות וחומש האמה, שהוא השיעור המדויק של בית רובע, וכפי שהרחיב על כך מרן הרב זצ"ל בחוקות הארץ, פ"ג ה"ג אות א, ד"ה ונראה מדבריו.
8. עפ"י תוספתא כלאים מהדורת ליברמן פ"ב ה"ג: 'ואחד שורה של ירק אחד בתבואה ארך עשר אמות ומחצה על רחב ששה טפחין'; וכפי שיטת הריב"מ כלאים פ"ג מ"ז ד"ה ובתבואה; ר"ש מס' כלאים פ"ב מ"י; פ"ג מ"ז ד"ה נותנים לה עבודתה. שיטה זו הובאה על ידי מרן הרב זצ"ל בחוקות הארץ, פ"ג ה"ג אות א; בשם 'ויש מי שאומר', אך מדבריו משמע שסבר שאין כן דעת הרמב"ם פ"ג ה"ג.
9. הרמב"ם הל' כלאים פ"ג ה"ג פסק במפורש **שרוחב** המרווח שצריך להשאיר בין תבואה לשורת ירק הוא שישה טפחים, אך לא ציין מהו **האורך של** מרווח זה. ונחלקו המפרשים בדבר, כדלהלן: (א) לדעת הגר"א, בשנות אליהו, מס' כלאים פ"ג מ"ז ד"ה נותנים לה, צריך להשאיר מרווח של שישה טפחים לאורך כל השטח הזרוע.
- (ב) לדעת המהר"י קורקוס הל' כלאים פ"ג ה"ג בהסבר ב', די בכך שאורך המרווח יהיה שישה טפחים בלבד, וכן דעת התפארת ישראל, כלאים פ"ב מ"י אות עו, ובהלכתא גבירתא פ"ג מ"ז.
- (ג) לדעת הריב"מ, כלאים פ"ג מ"ז ד"ה ובתבואה; וכן דעת הר"ש, כלאים פ"ב מ"י; פ"ג מ"ז ד"ה נותנים לה עבודתה; צריך להיות מרווח של שישה טפחים לאורך עשר האמות וחומש (ומחצה) הראשונות, וכן ביאר הרדב"ז בדעת הרמב"ם פ"ג ה"ג.
- (ד) הרב זצ"ל בתשובה זו מחדש דרך שהיא הכרעה בין השיטות השונות, כי מחד גיסא הוא סבר שדי שיהיה מרווח של שישה טפחים לאורך עשר האמות וחומש (ומחצה) הראשונות ולא לאורך כל השטח הזרוע, אך מאידך גיסא הוא מחמיר שגם בהמשך השטח אסור שהם יהיו צמודים לגמרי, אלא צריך יהיה להניח מרווח כלשהו בין המינים, וכפי שיתבאר בהע' הבאה.

זרעו במפולת יד ממש.¹¹ ואופן ריחוק אחר, שיהי' נח מזה הריחוק, אי אפשר למצא. ובאופן הנ"ל מאחר שיהי' ניכר בראשית כל שורה שמרחיקים את המינים שיעור של ששה טפחים ברוחב על עשר אמות ומחצה אורך, די שיהי' במקום אחד, אפילו בשדה גדולה, בין בראש השורה, בין בסופה וכיו"ב.¹² ולשם הודעת הוראה זו דרשתי אחר אחד מבני המושבה שלכם בהיותי בחיפה.

והנני בזה ידידם המברכם בהצלחת ישובם בקודש,

הק' אברהם יצחק ה"ק

ג. והנה לפי סדר זה יהי' אפשר לזרע הרבה שורות שהבקיא עם הש"ש [השיבולת שועל], או עם השעורה, תהי' קרובה כעשרים סנטי' או פחות. אלא שלפי דרך המלאכה של החרישה ושאר ריוח בקרקע בין שורה לשורה, ההרחקה שבראש השורה, וגם אח"כ

10. את הדברים של הרב זצ"ל בתשובה זו ניתן לבאר על פי דברים שכתב הוא עצמו בחוקות הארץ, פ"ג ה"ג עמ' 201 בחידושים; שבתחילה הסתפק בשאלה מהו האורך של ההרחקה שבו צריך להיות רווח של שישה טפחים בין שורת ירק לתבואה: האם לאורך כל השדה, כדעת הגר"א שהובאה בהע' הקודמת, או שאין לחוש לכך, שהרי מצאנו מקרה דומה בנידון הרחקה בין שתי שדות תבואה משני מינים, שפסק הרמב"ם הל' כלאים פ"ג ה"ט להרחיק בהתחלה או בסוף בשטח מרובע של בית רובע על בית רובע בתחילה (10.2 אמות * 10.2 אמות, עפ"י הגר"ח נאה 5 מטר על 5 מטר במס' עגול), ואחר כך ניתן לצמצם את המרווח שבין השדות. ולכאורה הוא הדין בנידון שלנו, העוסק במרווח בין שורת ירק לשדה תבואה, שהרחקה כזאת מספיקה. אלא שהרב זצ"ל בתשובה זו נקט בדרך של הכרעה מסוימת, כי מצד אחד הוא הקל כשיטת הסוברים שצריך במרווח שישה טפחים רק באורך של עשר אמות וחצי, אך מצד אחר הוא מחמיר שגם בהמשך השטח אין להצמיד אותם לגמרי, אלא צריך יהיה להניח מרווח כלשהו בין המינים. בדרך זו הלך גם החזו"א, כלאים סי' ו' ס"ק א אות א ד"ה שדה, לגבי הרחקה בין שתי שדות תבואה, כלשונו: 'שדה בשדה, אחת חטים ואחת שעורים מרחיק ביניהן עשר אמות וחומש על פני כולן, ואם השדה גדולה רשאי להצר אחר שיש ביניהן עשר אמות וחומש על עשר אמות וחומש מרובע, ומיצר והולך עד כלשהו'; שיטה זו הובאה בחוקות הארץ, פ"ג ה"ט אות ו והע' 20.

11. מרן הרב זצ"ל מוסיף כאן את הדרישה שלאחר כל ההרחקות צריך גם לדאוג שמעשה הזריעה של שני המינים לא יתבצע בבת אחת, אף אם יצליחו לגרום לכך שהזרעים ייפרדו לאחר מכן. גם בכך נוקט הרב זצ"ל לשיטתו בחוקות הארץ, פ"ד ה"ט אות א, עפ"י שיטת הכסף משנה שם, שכל מה שהקל הרמב"ם שם, שאם הזריעה לא הייתה במפולת יד, חיוב ההרחקה הוא מדרבנן, ואז די בכך ששני המינים ייראו מובדלים זה מזה, אע"פ שהם נזרעו בתוך הטווח של שיעור יניקה (טפח וחצי). וכן לחלופין, אם הם זרועים מחוץ לשיעור יניקה, כבר אין חוששים לכלאיים, אף אם מבחינת מראית העין נראה שהם נזרעו יחד. לעומת זאת אם הזריעה נעשתה במפולת יד, כלומר בבת אחת, גם אם הזרעים התפזרו, זה עדיין ייחשב כזריעת כלאיים, עד שיתמלאו שני התנאים: א. שהזרעים התרחקו מחוץ לשיעור יניקה. ב. שהם במרחק כזה שאין מראית העין שהם נזרעו יחד. בגדרי המושג מפולת יד, ראו ארץ חמדה ח"ב עמ' כא-כב אות י'.

12. במשפט 'בין בראש השורה, בין בסופה', משווה הרב זצ"ל את המקרה שלפנינו לנידון המשנה כלאים פ"ב מ"י: 'תבואה בתבואה בית רובע'; כשכוונתו למקרה בו שדה זרועה בחיטים בסמיכות לשדה אחרת הזרועה שעורים, שדי בהרחקת בית רובע בין המינים בתחילת השדה או בסוף השדה, וכפי שפסק הרמב"ם, הל' כלאים פ"ג ה"ט: 'כיצד? שדה שהיתה זרועה מין תבואה ובקש לזרוע בצדה מין תבואה אחרת בשדה אחת מרחיק ביניהן בית רובע... בין מן האמצע בין מן הצד'; כלומר די בכך שבאחת מנקודות המפגש בין שני המינים תהיה הרחקה של עשר אמות וחומש, כדי שיהיה ניכר שהם לא נזרעו יחד.

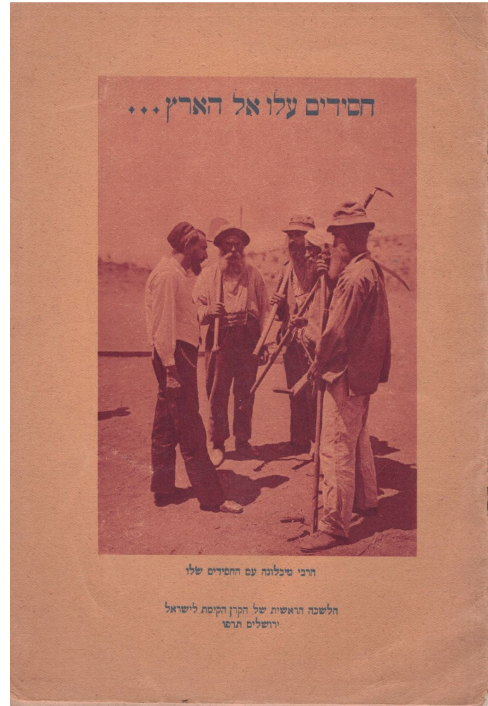

יהי קשה לקרב, מפני שיהי' התלם עקום הרבה. ע"כ יוכלו לזרע בינתים איזה זרע שירצו חוץ מקשואין ודלועים וכיוצא בהן, שיש להם עלים ארוכים, אלא שיזרעו בסדר אחר, כמו אם התלמים כולם הולכים ממזרח למערב, יזרעו בינתים מצפון לדרום.¹³

הנ"ל

והנה חוששני שהציור לא יהי' מובן כ"כ מהכתב, ע"כ יותר טוב שיבא אחד מכם ונבאר לו בע"פ בע"ה.

הנ"ל

צילום מתוך החוברת 'הסידים עלו אל הארץ'

13. הרב זצ"ל דאג שבגלל הצעתו הנ"ל, שבתחילת כל שורה יעשו רווח של שישה טפחים, הרי בגלל אופי החרישה עלולים להיווצר מרווחים גדולים, יותר מאשר מרווח של שישה טפחים באורך עשר אמות וחומש בלבד, וכתוצאה מכך הם עלולים 'להפסיד' שטחי זריעה. לכן הוא מציע פתרון: לזרוע באותם מרווחים ירקות בשינוי כיוון הגידול. עפ"י מה שפסק הרמב"ם, הל' כלאים פ"ד הט"ו, שניתן לזרוע שדה גדול במספר מינים, בצורה של עיגולים, וכדי לנצל גם את המרווחים הריקים בין העיגולים פסק הרמב"ם שם: 'ואם רצה שלא יפסיד כלום אם היו העיגולין זרועים שתי זרוע מה שביניהן ערב ואם היו זרועין ערב זרוע מה שביניהן שתי כדי שיראו מובדלין'. הרב זצ"ל מדגיש שאע"פ שהרמב"ם התייחס להיתר זריעת מין אחר בכיוון שונה, במקרה שהזריעה הרגילה הייתה בעיגולים, בוודאי הוא יסכים שניתן להשתמש בדרך זו גם במקרים שבהם הזריעה היא בצורה ישרה. ולכן רשאי אדם לזרוע מין אחד באורך, ובסמוך לו מין אחר בניצב למין השני ללא הרחקה, משום שכיוון הזריעה הנ"ל יש בו משום הוכחה ששני המינים לא נזרעו יחד. ועי' חוקות הארץ, פ"ד הט"ו אות ב.